

Mr. Mejra Softić

DRUŠTVENO-POLITIČKI UVJETI POSTANKA DIJALEKATA, PODJELE I OSNOVNA JEZIČKA OBILJEŽJA

U V O D

Narodi Arabijskog poluotoka su još od davnih vremena, kada su ostalom dijelu svijeta bili poznati po trgovini i pustinjском načinu življenja a kasnije i po svojoj vjersko-političkoj ekspanziji, zaokupljali pažnju prvenstveno stranih, a mnogo kasnije i domaćih naučnih krugova u jednoj posebnoj sferi svog bogatog kulturnog življenja, a to je jezik.¹ Arapski jezik je bio i ostao interesantan zbog svoje melodičnosti, kompleksnih gramatičkih formi, vrijednih književnih i prozних sadržaja ispisanih u raznim periodima njegova postojanja, a ono što mu od davnina daje poseban pečat i što je tema žustrih rasprava i brojnih nagađanja o mogućim dešavanjima na socio lingvističkoj karti ovog podneblja, jeste konstantno postojanje dva veoma različita varijeteta (idioma) na nivou jednog jezika što ga čini školskim primjerom diglosije.²

¹ Doktor Ahmad Muktar Umar smatra da je razlog kašnjenja lingvističkog istraživanja kod Arapa bio taj što je po objavi Kur'ana sva pažnja naučne javnosti bila usmjerena ka izučavanju islamskih nauka i citira profesora Ahmada Amina koji kaže da je najveći broj djela iz lingvistike nastao tek u prvom periodu Abasida. (al-Bahl al-lugawi inda al- Arab, al-Qahira, Alem al-kutub, 1976, 61. Dalje, Shukri B. Abed tvdi da je izučavanje jezika kod Arapa započelo tek u 3. i 4. v. h. kada su se na arapski jezik počela prevoditi prvenstveno djela iz grčke filozofije. Tada su prevodioci u nedostatku jezičkih formi koje bi odgovarale originalnom značenju na grčkom jeziku bili primorani da razvijaju, po uzoru na druge jezike, nove jezičke metode (*at-ta rib*, *al mayaz*, *ištiqaaq*, *naht ihtizali*) i kao rezultat njihovih napora pojavljuje se derivacioni sufiks *iyya*. *History of Islamic Philosophy*, London and new York, 1996. 405.

² S. Janković, *Diglosija sociolingvistički fenomen savremenog arapskog*, Radio Sarajevo Treći program, 20/78, 173.

Na jednoj strani nalazi se standardni, visokokodificirani varijetet nazvan književnim ili modernim arapskim jezikom koji je jezik pisane riječi, formalnog razgovora i medija i koji se kod Arapa ne koristi u svakodnevnoj konverzaciji. Na drugoj strani je varijetet nižeg reda kojega sačinjavaju dijalekti tog jezika i koji su sredstvo svakodnevne komunikacije, ali se u pismu ne koriste. Ovdje je važno istaći da dijalekti danas sve više nalaze svoje mjesto u modernoj književnosti, a naročito u dramskoj, gdje postaju redovna pojava. To je posebno evidentno kod Jusufa Idriza, dramaturga i književnika, koji smatra da je klasični arapski jezik stran većini njegovih čitalaca i da bi bilo nerealno da svojim likovima u drami i književnom proznom djelu nameće jedan jezik kojega oni u svakodnevnom govoru ne koriste.

Od začetka lingvistike kod Arapa, predmet izučavanja domaćih, a najvećim dijelom i stranih lingvista, bio je ovaj visoki varijetet (prema Fergusonu, obilježen s H *high variety*³) o kojem su napisane brojne studije, održane konferencije, objavljeni doktorati, štampane knjige, a iz razloga dobro poznatim svima onima koji su se imalo bavili njegovim izučavanjem. Vjerovatno zbog ovog epiteta niži (obilježen s L *low variety*) a i zbog drugih razloga koji su sa današnjeg stanovišta potpuno neopravdani (o njima će kasnije biti riječi), izučavanje dijalekata je dugo vremena ostalo po strani. Tačnije, sve do pojave Ibrahima Anisa, jednog od najistaknutijih arapskih lingvista ovog stoljeća, kao i Ayyuba Abdurrahmana, nije postojao niko ko bi kompetentno progovorio ili pisao o arapskim dijalektima.⁴

Tek poslije njih, a zatim i mnogih drugih koji su pisali o dijalektima, oni zadobijaju svoju zasluženu pažnju koja je danas u stalnom porastu a usljed veoma kompleksnog jezičkog stanja prisutnog na arapskom govornom podneblju. Neophodno je, također, napomenuti i to da ovaj savremeni, pojačani interes za dijalekte, pored težnje da budu pojedinačno i međusobno lingvistički izučeni, u sebi ima i političkih pretenzija. Naime, arapski književni jezik pored islama predstavlja najbitniji aspekt

³ S. Janković, *Polovi diglosije u arapskom*, Sarajevo, 1977.

⁴ Svojim radom obojica su dali značajan doprinos osvjetljavanju dijalekata. U ovom smislu najpoznatije djelo Ibrahima Anisa je *Fi al-lahaġat al- arabiyya*, al-Qahira, 1947, a Ayyub Abdurrahman je 1968. god. u Egiptu objavio *al- Arabiyya wa lahaġatuha*.

arapskog jedinstva i afirmacija dijalekata, ustvari, podrazumijeva orijentalističku težnju da se razbije upravo ovo jezičko jedinstvo što bi rezultiralo pojavom mnogih drugih jezika a time i mnogih drugih naroda kao što se to desilo u Evropi usljed nestanka latinskog kao jednog živog jezika.

Pošto je časni Kur'an ispisan jedinstvenim književnim jezikom, onda bi eventualo izbijanje mnogih narodnih jezika u prvi plan, neizbježno doprinijelo onepismenjanju budućih generacija u vjerskom pogledu, što bi opet imalo veoma ozbiljne posljedice po čvrsto arapsko vjersko jedinstvo. Stoga je danas veoma bitno na vrijeme uočiti razliku između ove dvije vrste interesovanja za dijalekte – čisto lingvističko koje je s naučnog stanovišta opravdano, i političko-kolonijalno koje bi po ovu naciju moglo imati negativne posljedice.

Ovaj rad predstavlja skroman pokušaj da se na osnovu uvida u literaturu d[] kratak i opći osvrt na arapske dijalekte, uslove njihova postanka, na osnovna jezička obilježja koja ih međusobno diferenciraju, kao i ona koja su im zajednička.

Društveno-politički uvjeti postanka dijalekata, podjele i osnovna jezička obilježja

Usljed nepostojanja pouzdanih historijskih navoda kojima bismo mogli potkrijepiti naše eventualne tvrdnje, danas nije moguće govoriti o davnom postojanju jedne forme arapskog jezika i njegovom prvom diferenciranju na različite dijalekte.⁵ Iz istog razloga o njemu nije moguće govoriti čak ni u periodu koji je prethodio pojavi hrišćanstva, a objašnjenje za nepostojanje pisanih izvora leži u činjenici da su narodi Arabijskog poluotoka u to vrijeme najvećim dijelom bili nepismeni.⁶

Prvi tragovi arapskog jezika pronađeni su na sjeveru Arabijskog poluotoka, a u formi natpisa od kojih najstariji datira

⁵ Mnogi naučnici su se složili oko toga da je Ibrahim a. s. bio prvi koji je govorio arapski mudarijski jezik (prema Mudaru koji se smatra praocem sjevernih Arabljana). Pošto je živio u Hidžazu, tj. Mekki, smatra se da su se njegovi potomci raselili po različitim oblastima Poluotoka stvorivši vlastita plemena i vlastita jezička obilježja koja su prerasla u dijalekte. Zato mnogi smatraju da svi arapski dijalekti potiču od naroda koji su živjeli u Hidžazu. Mustafa Sadiq ar-Rafi, *Tarik adab al- Arab*, Bejrut, 1974, 87-88.

⁶ I. Anis, *Fi al-lahağat al- arabiyya*, izdanje at-tab a at-tasi a, al-Qahira, 33-34.

iz prvog stoljeća p.n.e., ispisani na dijalektima izumrlim prije pojave islama (اللهجات البائدة) . Među njima tri dijalekta su bila najpoznatija: dijalekt oblasti *as Safa*, dijalekt plem \square n \square Tamud i plem \square n \square Lihjan a značajni su po tome što su od svih izumrlih dijalekata najbliži savremenom arapskom jeziku i što pismo razvijeno ovim dijalektima predstavlja prvo razdoblje u razvoju i širenju arapskog pisma.⁷ U petom stoljeću p.n.e., tj. u džahilijskom periodu, pronađeni su prvi pisani tragovi klasičnog arapskog jezika, ali smo ostali uskraćeni za sve informacije koje se tiču dijalekata tog vremena. Jedino što se sa sigurnošću može tvrditi jeste da su postojali i to u raznim formama, ali nikada se nisu koristili u pismu, donedavno se nisu izučavali i sve što se moglo o njima pronaći bilo je u formi navoda, citata rasutih u djelima o književnosti, historiji, hadisima, tefsirima, lišeno bilo kakve naučne vrijednosti.

Pokušavajući da se stvori makar i približna slika o jezičkoj situaciji tog vremena na Poluotoku, nastojalo se osvijetliti društveno, političko i kulturno uređenje naroda koji su živjeli na ovom području, jer su to faktori koji imaju veliki uticaj na formiranje i egzistenciju jednog jezika. Nažalost, sasvim pouzdanih informacija nema ni o tome, ali se na osnovu historijskih navoda dalo zaključiti da je u ovm smislu Arabijski poluotok bio podijeljen između sjedilačkog i bediunskog stanovništva.⁸ Prvi su nastanjivali Mekku, Medinu, velike gradove Jemena, gradove Hire na jugu Iraka i graničnom dijelu pustinje, zatim gradove Gasanida na jugu Sirije, dok su beduini bili u stalnom pokretu. Prema Ibrahimu Anisu ...najdalja predstava koja bi se na osnovu tih predaja mogla stvoriti o Poluotoku je da je ono bilo sastavljeno od izoliranih jedinica podijeljenih u plemena .

Usljed ove društvene raslojenosti neizbježno se javljala i raslojenost na jezičkom nivou, tako da je za sjedilačko (gradsko) stanovništvo i prigradska plemena bila karakteristična jedna grupa dijalekata, a za beduinsko stanovništvo razasuto po pustinji druga, mnogo brojnija dijalekatska grupa.

⁷ Prema Subhi as-Salihu njihova pisma su se razvila iz jedne vrste himjaritskog pisma nazvane *al-musnad* . S. Salih, op. cit. 56.

⁸ A. Anis, op. cit. 37.

Uvjete koji su doveli do postojanja ovako velikog broja dijalekata Ibrahim Anis prije svega vidi u dijeljenju plemena i geografskoj izoliranosti (pod njom podrazumijeva planine, rijeke, pustinje) koja je onemogućavala svakodnevne kontakte među plemenima. Kao rezultat odsustva prvenstveno jezičkih kontakata nastajale su manje izdvojene jezičke zajednice koje su se tokom dužeg vremena međusobno jezički udaljavale i tako formirale samostalne dijalekte. Usljed težeg načina življenja, beduinski dijalekti su u odnosu na dijalekte sjedilačkog stanovništva bili izloženi bržim promjenama a faktore koji su samim time doprinosili njihovom daljem diferenciranju Anis vidi u stalnoj promjeni mjesta boravka, te razdvojenosti između starijih i mlađih generacija, izazvanoj odlascima u ratne pohode ili odgojem djece u drugim plemenima izvan roditeljskog nadzora što je slabilo jezičke kontakte među pripadnicima jednog plemena i dijalekta, tako da su nastale jezičke razlike koje su se u početku smatrale samo greškama u izgovoru mlađih naraštaja, nakon jedne ili dvije generacije, postajale ispravnim i priznatim dijelom vokabulara među govornicama jednog dijalekta.

Među važnije faktore koji su doprinosili pojavi novih dijalekata ubraja se i činjenica da beduinska plemena govoru nisu posvećivala veliku pažnju, te su tako težila bržem govoru što je rezultiralo asimilacijom nekih glasova ili čak ispuštanjem pojedinih glasova ili riječi bez kojih se poruka mogla razumjeti. Uzroke ovoj pojavi većina vidi u mirnom pustinjskom načinu življenja koji nije zahtijevao aktivnosti posebne vrste a samim time ni poseban vokabular i pažljiv način izražavanja od čega je u velikoj mjeri ovisio društveni prestiž među sjedilačkim stanovništvom. O govoru beduina Anis kaže on je štedljiv u teškom naprezanju i priči i teži ka skraćivanju u govoru, tek što počne da priča on završi .

Nasuprot njima nalaze se dijalekti sjedilačkog stanovništva koji su bili znatno stabilniji, s bogatim i raznovrsnim vokabularom, otvoreni za međusobne pozajmice i s prilično odgovornim odnosom prema izgovoru koji je bio pokazatelj dobrog odgoja pojedinca i njegovog položaja u društvu.

I pored ovog dijalekatskog razdvajanja, postojali su izvjesni jezički elementi zajednički za obe grupe dijalekata, što se opet

objašnjava kontaktima uvjetovanim svakodnevnim životnim potrebama.⁹

U ovom predislamskom periodu dijalekt plemena Kurejš i dijalekt plemena Tamim istakli su se među ostalim dijalektima čistoćom izgovora koja se može podvesti pod širi pojam *al-fasaha* koja je klasičnim filozozima poslužila kao prvi kriterij za podjelu starih dijalekata. Prema njemu, oni su podijeljeni na dijalekte ova dva plemena Kurejš i Tamim a što odgovara kasnijoj podjeli starih dijalekata na dijalekte zapadnog Hidžaza i sjevernog Nadžda, što se, također, podudara s podijeljenosti stanovništva na sjedilačko i bediunsko. Međutim, ekonomski, politički, vjerski i kulturni uvjeti tog vremena su dijalektu plemena Kurejš pomogli u postizanju apsolutne dominacije nad ostalim dijalektima.¹⁰ Zbog čistoće izgovora zadobio je naziv *al-luga an-numuzağiyya* i postao jezikom književnosti, poezije i formalnih obraćanja. Vrijedno je napomenuti da je bio lišen svih primjesa i nepravilnosti u izgovoru prisutnih u drugim dijalektima, kao što su npr. *al-kaškaša* kod plemena Rabia i Mudar (stavljanje bezvučnog frikativa /š/ (ش) na kraj riječi poslije bezvučnog ploziva /k/ (ك) za II. l.ž.r., npr. رأيتكش، عليكش, pri čemu se konsonant /k/ čak i ispuštao (عليش), zatim *al fahfaha* kod plemena Huzayl (zamjena konsonanta /h/ (ح) ajnom (ع), *at-tumtuma niyya* kod plemena Hamir (upotreba člana /am/ umjesto /al/), *al-'an'ana kod* plemena tamim i Qays (zamjena početnog hemzeta ajnom (ع), npr. عَسَلَمَ = أَسَلَمَ), i dr.

Pojavom islama i novog političko vjerskog uređenja, naročito značajne promjene dešavaju se na nivou jezika.

Na jednoj strani pojavljuje se zvanična, standardna jezička forma klasični arapski jezik koji u ovom periodu zadobija

⁹ R. Hafizović navidi tvrdnje da je zajednički element arapskog jezika koji leži u osnovi svih dijalekata mogao nastati međusobnom uticajem stanovništva Arabijskog poluotoka koji su došli iz različitih dijelova semitskog svijeta ili iz zajedničkog supstrata nakon naseljavanja ovog područja. R. Hafizović, *Književno djelo Ibrahima Anisa, Sarajevo, 1994.*

¹⁰ Pošto je Mekka tada bila najvažniji trgovački pa tako i centar svih drugih pomenutih dešavanja, to je postojala potreba za jednim dijalektom razumljivim za sva plemena koja su se tim prilikama ovdje okupljala i kao najčvršći i najrazumljiviji, dijalekt plemena Kurejš poslužio je upravo za to.

ogromnu popularnost, naročito u visokom staležu, ali zbog svoje specifičnosti dugo vremena ostaje jezikom ogromne manjine. Dijalekti ostaju sredstvo svakodnevne komunikacije, ali trpe značajne promjene, Naime, u ovom periodu ekspanzije islama dolazi do jezičkog sukoba među dijalektima osvajača i onih zatečenih na novim teritorijama, pri čemu dijalekti i jednih i drugih iz ovog sukoba izlaze u različitim formama. U vezi s tim, Anis na osnovu pouzdanih historijskih činjenica tvrdi da su dijalekti osvajača koji su krenuli sa Arabijskog poluotoka bili različiti. Kao takvi oni su nakon stoljeća ili dva uspjevali da se u potpunosti nametnu zatečenim dijalektima ali u obliku koji se razlikovao od prvobitnog. Razlog ovim promjenama leži upravo u sukobu sa zatečenim dijalektom koji ne bi ustupio svoje mjesto sve dok ne bi izvršio znatan jezički uticaj na novi dijalekt i dao mu poseban izgled s vlastitim primjesama.

U zavisnosti od udaljenosti novoosvojenih teritorija, dijalekti osvajača su trpili slabije ili jače izmjene. Tako su u oblastima bližim Poluotoku ostali u skoro neizmijenjenoj formi jer ih je bilo moguće brže naseliti i tako jezički prevladati. Međutim, u udaljenijim oblastima gdje je ostajao znatno manji broj govornika novog dijalekta, jezički sukob je bio tako snažan da su se dijalekti osvajača na kraju pojavljivali u veoma izmijenjenoj formi. U njima su se jedva mogli raspoznati elementi prvobitne jezičke forme jer su vremenom implicirali veliki broj najrazličitijih jezičkih elemenata domaćih dijalekata i kao takvi, više su ličili na novu vrstu dijalekta.¹¹ Kao primjer ovome mogli bi da posluže dijalekti u Egiptu za koje se smatra da su nastali kombinovanjem dijalekata osvajača i lingvističkih karakteristika koptskog jezika.

Iako prisutni u svakodnevnoj upotrebi (čak je bilo dozvoljeno i učenje Kur'ana na dijalektima) kao nezamjenljiva svakodnevna sredstva komunikacije, dijalekti s naučno-kulturnog stanovišta bivaju u tom periodu u potpunosti zanemareni lingvistički se ne izučavaju, u književnosti biva upotrijebljen samo klasični arapski jezik koji je bio obilježje i svih kulturno-vjerskih dešavanja. Tako su oni dugo vremena, sve do savremenog

¹¹ I. Anis, op. cit. 28.

izučavanja, po mišljenju mnogih, egzistirali samo kao nužno zlo.¹²

Takvo mišljenje je prevladalo prvenstveno zbog postojanja jednog uzornog jezika koji je bio jezikom vjere i lijepog izražavanja, te i zbog važnog političkog faktora koji se ogledao u nastojanju da se u zemljama objedinjenim novom vjerom potaru sve razlike, uključujući naročito nivo jezika.

Razlog tome je bila bojazan da se pojedinačnim isticanjem dijalekata ne oslabe plemenske veze, a naročito književni jezik koji je uz vjeru ostao simbolom arapskog jedinstva.

Tako je Ibrahim Anis, nakon dugo vremena, svojim temeljnim izučavanjem starih i novih dijalekata ukazao na neosnovanost ove bojazni u naročito je pomogao u prevazilaženju tradicionalnih mišljenja da su dijalekti iskvarene varijante književnog jezika. Osvijetlivši ih s naučnog stanovišta, ukazao je na svu važnost njihova izučavanja neophodnog radi očuvanja vlastite jezičke kulture.

Glasovna, tj. fonološka odstupanja temeljni su kriterij po kome su uočavane razlike među starim dijalektima. Anis ih je proučio tako što je dijalekte sjedilačkog stanovništva kontrastirao s dijalektima beduinskog stanovništva i na temelju uočenih razlika postavljao osnovne elemente njihova diferenciranja od kojih ćemo pomenuti samo najkarakterističnije:

1. razlika između fethe i imale, pri čemu je prva bila obilježje izgovora sjedilačkih plemena u zapadnom dijelu Arabijskog poluotoka, kao što su Kurejš, Ansar, Bekr i dr., dok je imala bila karakteristična za beduinska plemena u istočnim i centralnim dijelovima Poluotoka, npr. kod plemena Tamim, Asad, Tagleb i dr.;
2. sjedilačko stanovništvo je više težilo samoglasniku prednjeg reda /i/, dok je za beduinsko stanovništvo bilo karakteristično /u/, npr. (minzu) naspram (munzu), (makil) naspram (makul), (amsi) naspram (amsu) i sl.;

¹² I. Anis o ovome kaže:iako je časni Kur'an objavljen na standardnom dijalektu i standardnom književnom jeziku, dozvoljeno je prilikom njegova učenja odstupanje od tog standardnog jezika, a da bi se olakšalo većini Arapa i objedinila srca njihova. Ovo je objašnjenje za hadis da je Kur'an objavljen na sedam harfova op. cit. 47.

3. plovivi /b/, /d/, /t/ bili su karakteristični za beduinska plemena dok su se kod sjedilačkih plemena pojavljivali njihovi parnjaci frikativi /f/, /s/, /z/, npr. /an nat/ umjesto (an nas) i sl.
4. za beduinska plemena, također, su bili karakteristični zvučni glasovi, tako da su se /s/, i /t/ koji su kod sjedilačkog stanovništva ostajali u svojoj bezvučnoj formi, mogli čuti kao /z/ i /d/;¹³
5. za beduinska plemena su se vezale i već pomenute pojave: al-fahfaha (pleme Huzajl), al-'an'ana (pleme Tamim, Qays) i sl.¹⁴
6. hemze je, također, bilo znakom raspoznavanja dva dijalekatska područja. Izgovaralo ga je pleme Tamim i njemu susjedni dijalekti, dok ga je sjedilačko stanovništvo reduciralo, zamjenjivalo ili proučavalo;¹⁵
7. beduinsko stanovništvo više je težilo velariziranim konsonantima /s/, /t/ i /q/ koji su kod sjedilačkog stanovništva ostajali nevelarizirani .

Pored ovih važnijih fonetskih elemenata međusobnog razlikovanja, vrijedno je, također, napomenuti reduciranje kraja riječi kod beduina, a kao posljedica brzog govora, asimilaciju pojedinih konsonanata (عَضَّ = إِعْضَضَ), promjenu oblika riječi koja se javljala usljed glasovnih promjena, kao što su težnja ka određenim vokalima *dammi* ili *kesri*, posebna struktura sloga, greške u izgovoru mlađih naraštaja, a kao tipičan primjer ovih promjena I. Anis navodi riječ *asba* (prst) u trinaest oblika.

Na morfološkom nivou jedna od značajnih razlika između ove dvije dijalekatske grupe je u rekciji poslije čestice ما za negiranje. Kod plemena Tamim njezin imenski predikat uvijek je bio u nominativu a kod plemena Kurejš u akuzativu. Isto je i sa rekcijom glagola ليس , česticom za izuzimanje لا , a rekcija poslije upitne čestice كم za količinu, bila je akuzativ kod plemena Tamim, a genitiv kod plemena Kurejš. Značajna je razlika, također, u

¹³ Fi lahaġat... , 63.

¹⁴ S. as-Salih, *Fi fiqhi al luga* , 67-69.

¹⁵ U ovom smislu S. as-Salih citira Abu Zejda koji kaže: stanovnici Hidžaza izgovaraju hamzu samo ako su prisiljeni na to . *Fi fiqhi al-luga*, 77.

vokalizaciji glagolskog prefiksa *fetha* je bila karakteristična za dijalekte Hidžaza, npr. *ta'lam*, dok su je plemena Qays, Asad; Tamim, izgovarali kao *kesru*, npr, *ti lam*, *i td*.

Ovo izučavanje starih dijalekata i njihovih obilježja uveliko prisutnih i u savremenim dijalektima, poslužili su kao dobra polazna osnova u izučavanju savremenih dijalekata, koje je, zahvaljujući modernim metodama istraživanja, daleko detaljnije i efikasnije.

Savremeni filolozi su dijalekte podijelili prema drugom, danas općeprihvaćenom kriteriju geografske podijeljenosti, prema kojem postoje dvije glavne grupe dijalekata:

1. istočna grupa dijalekata,
2. zapadna grupa dijalekata

Prva grupa obuhvata područje Egipta, Arabijskog poluotoka, Sirije Iraka, Libana, Palestine, Jordana, a druga zemlje Magriba (Alžir, Tunis, Maroko) i Sudan. Pored određenih sličnosti, između ove dvije grupe dijalekata postoje i značajne razlike koje su danas predmet izučavanja mnogih lingvista a koje se kreću od fonetskog do semantičkog nivoa. Ovdje ćemo napomenuti samo neke od njihovih zajedničkih obilježja koja ih oponiraju prema književnom jeziku.

Najuočljivije razlike su na fonetsko fonološkom nivou a ogledaju se u nepostojanju padežnih nastavaka, glagolske fleksije te postepenom nestanku kratkih vokala u otvorenim slogovima (posebno /i/ i /u/), što utiče na slogovnu strukturu riječi, tako da dvosložne riječi, poput *darab* postaju jednosložne, *drab*, *daras*=*dras*, itd. Do reduciranja ovih vokala dolazi također ako se na korijen riječi doda neki prefiksalni, sufiksalni ili infiksalni nastavak, npr. *darabu*: = *darbu*, *tadribu* = *tadrbu* ili *tdarbu*. Kvalitet izgovora ova dva vokala prilično je nestabilan pa često dolazi i do njihove zamjene, npr. *dukkān* = *dikka*.

Diftonzi /ay/ i /aw/ se reduciraju na duge vokale, npr. *bayt* = *bit*, *kayf* = *kif* i *sl*.

Razlike prema književnom jeziku ogledaju se i u različitom izgovoru nekih konsonanata težih za izgovor, kao što je npr. /ك/ koji se u dijalektima Palestine i Sirije izgovara umekšano kao /تش/. Konsonant /ق/, također, se obezvučuje i u dijalektima Sirije, Libana, Izraela i Donjeg Egipta prelazi u hemze, a u dijalektima zemalja Magriba i Arabijskog poluotoka postaje /g/, npr. *qalam* =

'alam ili galam, dok se kod nekih sudanskih plemena njegov izgovor miješa s /ع/. Primijetno je ubrzano nestajanje velariziranog interdentalnog /ض/ i njegova zamjena emfatičkom /ذ/, kao i zamjena /ط/ dentalnim /ت/.

Emfatično /ظ/ pored miješanja s izgovorom glasa /ض/ u kolokvijalnom jeziku ima redovan izgovor /ž/, npr. u Egiptu gdje je naročito primijetan izgovor fonema /ج/ kao /g/. U dijalektima je primijetna i zamjena tri interdentalna frikativa /ظ/, /ث/ i /ذ/ dentalnim okluzivima /ز/, /س/ i /ز/.¹⁶

Na morfološkom nivou najuočljivija obilježja dijalekata u odnosu na književni jezik su nestajanje pasivne forme i dosta smanjena upotreba duala i plurala za ženski rod.¹⁷

Indikativ prezenta se gradi dodavanjem posebnih prefiksa, npr. u istočnoj grupi dijalekata prefiks /n/ ili /ni/ - *niktib* (Tunis) u značenju ja pišem¹⁸ ili prefiks /b/ ili /be/ (zapadna grupa dijalekata) *bektob*, u istom značenju (Liban), dok se u Maroku umjesto ovih prefiksa koriste prefiksi /ta/ ili /ka/.

Primijetna je još upotreba nepromjenljive odnosne zamjenice *elli* (slično *di* i *eddi* u Maroku), formiranje nove upitne zamjenice za stvari, npr. *eš* u Egiptu, *aš* ili *waš* u Maroku, dok su pokazne zamjenice dosta pojednostavljene i skraćene, npr. *hal walad* ili *hel walad* u Siriji, Libanu; *li kitab da* u Egiptu i Sudanu. Plurali ovih zamjenica su, također, dosta izmijenjeni, npr. /dol/ u Egiptu, a u Palestini i Siriji /hadol/.¹⁹ Za zapadne dijalekte karakteristična je glagolska paradigma *fal* koja ima rezultativno značenje, npr. *byad* u značenju postao je bijel, *twal*- postao je visok, i td. Za njih je, također, karakteristična upotreba infinitiva

¹⁶ Izuzetak od ove pojave su dijalekti Iraka i Arabijskog poluotoka gdje pomenuti konsonanti ostaju u svojoj izvornoj formi.

¹⁷ Ukoliko se dual koristi za muški rod, onda je to u formi *-ayni* za sve padeže. Inače, ova pojava naročito je prisutna u dijalektima zemalja Magriba. J. A. Haywood and H. M. Nahmad, *A new Arabic grammar of written language*, London, 1965.

¹⁸ Kada se na ovakav glagolski oblik doda sufiksarno /u/ dobija se oblik za množinu prvog lica *niktbu (mi pišemo)*.

¹⁹ Ovi oblici dobiju se kada se obliku /ul/ što je skraćeno od /ulai/, dodaju prefiksi /d+'ul/ = dol ili /hada+'ul/ = hadol.

glagola koji označavaju neku radnju, a to je paradigma *fil*, npr. *gsil* pranje, *tbih* kuhanje i sl. a koja je najvjerojatnije nastala pod uticajem paradigme masdara druge glagolske vrste *tafil*.

Značajno je napomenuti i znatno reduciranje jednog broja paradigmi razlomljenog plurala i paradigmi masdara.

Na sintaksičkom nivou karakteristično obilježje dijalekata je način izražavanja neodređenosti imenice koja se postiže upotrebom riječi *wahd* poslije koje slijedi imenica s određenim članom, npr. *wahd ar-raġul*, zatim napuštanje uobičajene forme genitivne veze i korištenje drugih vezničkih konstrukcija za izražavanje pripadnosti, kao što su *mta'* u Egiptu i zemljama Magriba, *taba'* u Siriji ili *mal* i Iraku, tako da bi npr. *ummu al-walad* bilo *ummu mta' (taba') al-walad*.

S imenicama ili prepozicijama često se koristi sufiksalna kopula *aš*, a radi formiranja priloga i veznika, npr. *baš-* (iz čega), *alaš* (na čemu) i sl. Negiranje perfekta i imperfekta uvijek se vrši pomoću *ma* pri čemu glagol poprima sufiksarno /š/, npr. *ma ktabtuš*.

Što se tiče vokabulara, on se razlikuje od jednog do drugog dijalekatskog područja. Njegov najveći dio temelji se na vokabularu klasičnog arapskog jezika s tim što je na jednoj strani iz upotrebe nestao veliki broj termina specifičnih za beduinski način življenja, a na drugoj strani on je obogaćen novim terminima preuzetim iz stranih jezika, a posebno u oblasti tehnike, koji su donekle izmijenjeni i prilagođeni zakonitostima arapske gramatike. Kada je riječ o osnovnim razlikama između dijalekata, one su najuočljivije upravo u oblasti vokabulara.

Prema Haywoodu i Nahmanu postoje tri faktora koja bitno utiču na pojavu tih razlika, a to su: pozajmljivanje riječi, kvaranje oblika klasičnih riječi i selekcija klasičnih sinonima.²⁰

Različite pozajmljenice nastoje se prilagoditi arapskom korijenu. Danas su veoma prisutne i u govornom i u pisanom jeziku, a potiču iz različitih jezika poput turskog, perzijskog, grčkog, španskog, engleskog, aramejskog, itd., što doprinosi

²⁰ J.A. Haywood and H.M. Nahmad, op. cit. Neki lingvisti smatraju da se izvanredno veliki broj termina za lava i devu u arapskom jeziku ne pripisuje njegovom leksičkom bogatstvu nego različitim greškama u njihovom izgovoru nastalim miješanjem i međusobnim pozajmljivanjem termina između različitih plemena.

znatnoj pojavi razlika u upotrebama nekih termina za koje postoje čak izvorne arapske riječi, a tokom vremena one se u izgovoru počinju kvariti i tako upotrebljavati u različitim značenjima.

U govoru, klasične riječi, također, trpe znatne promjene ili, tačnije, kvarenja, npr. klasično *da al-waqt* poprima forme *delwoq*, *derwoq*, *delwek*, *drug*, *druk*, *derweh* i sl.

Postojanje velikog broja sinonima u arapskom jeziku omogućava njegovim govornicima da se opredijele za jedan ili drugi termin koji vremenom postaje frekventan za dato područje i pojavljuje se kao tipično razlikovno obilježje nekog dijalekata.

Kada je riječ o savremenim dijalektima, savakako je neophodno spomenuti kairski dijalekt koji je među ostalim dijalektima (u Egiptu ali i šire) stekao epitet nepisane standardne forme a prema I. Anisu i epitet uzor dijalekta .

Njegove primjesu danas su uveliko prisutne i u književnom jeziku, a na radiju televiziji, u pozorištu, on je danas uobičajena izražajna forma.

Njegova jedinstvenost i jezička samostalnost na nivou gramatike, fonetike i fonologije je ono što ga izdvaja od ostalih dijalekata i suprotstavlja ga književnom jeziku kao ozbiljnu prijetnju na tom području.

Procvatu kairskog dijalekta i njegovom sve dominantnijem uticaju, ne samo na dijalekte Gornjeg i Donjeg Egipta, nego i mnogo šire, znatno doprinose i vanjezički elementi bitni za razvoj svakog jezika. Ovdje se na prvo mjesto može istaći kulturna dominacija Egipta nad ostalim dijelom arapskog svijeta koja mu pruža široke mogućnosti za afirmaciju svog uzor-dijalekta , s obzirom na današnje domene njegove upotrebe. Ovome doprinosi i društveno-ekonomski, politički i vojni prestiž ove zemlje, odnosno postojanje onih uvjeta koji su kroz historiju bili presudni za postanak i značajniji razvoj nekog dijalekta kao što je to npr. slučaj s dijalektom plemena Kurejš.

Na kraju se može istaći da je savremena afirmacija kairskog dijalekta primjer kako prvenstveno kulturni uvjeti življenja, a zatim i društveno-politički, nisu samo nekada imali, nego i sada imaju presudnu ulogu u postanku i dominaciji jednog dijalekta ili jezika. S obzirom na kulturnu ekspanziju mnogih arapskih zemalja, sigurno je da ćemo biti svjedoci intenzivnije pojave i

drugih dijalekata koji će se na lingvističkom nivou morati boriti za svoje mjesto.

LITERATURA

1. Ahmad, Muktar Umar: *Al-bahl al-lugawi inda al- Arab*, Alam al-kutub, at-tab a al-laniya. al-Kuwayt, 1976.
2. Anis, Ibrahim: *Fi al-lahaġat al- arabiyya*, at-tab a at-tasi a, al-Qa.hira, 1995.
3. Ar-Rafi, Mustafa Sadiq *Tarik adab al- Arab*, Dar al-kitab al-arabi, at-tab a ar-rabi a, Bayrut, 1974.
4. As-Salih, Subhi *Dirasat fi fiqh al-luga*, Dar al- ilm li almayin, at-tab a al-laniya ašara, Bayrut, 1989.
5. B. Abed, Šukry: *History of Islamic Philosophy, II*, London and new York, 1996.
6. Hafizović, Mesud: *Lingvističko djelo Ibrahima Anisa*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 1994.
7. Haywood J.A. and Nahmad H.M.: *A new Arabic grammar of written language*, London, 1965.
8. Janković, Srđan: *Diglosija - sociolingvistički fenomen savremenog arapskog*, Radio-Sarajevo Treći program, br. 20, sarajevo, 1978.
9. Janković, Srđan: *Polovi diglosije u arapskom (POF)*, sv. XXV/1975, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1977.
10. *The World Book Encyclopedia*, International Bussines Office, London, 1994.

خلاصة البحث

إنّ تدريس اللّهجات عند العرب اليوم له مكان بارز في علم اللّغة، وذلك أمر هامّ من ناحيتين:

أولاً : إنّها كانت تُعتبر وقتاً طويلاً فُروعاً " فاسدةً " للّغة الفصحى ، و من أجل ذلك كان العربُ يجتنّبونها في البحوث العلمية الجادّة.

ثانياً : إنّ الرأى المذكور مُجاوَز أخيراً حيث تمثل اللّهجات الوسيلة اليوميّة المعهودة لنقل المعلومات في كل دولة، بل أصبحت اللّهجة الواحدة لها فروع أيضاً، وهي الظاهرة التي تستحق الدراسة العلمية المعترّة. ويستوى تدريس اللّهجات القديمة والمعاصرة في الأهميّة حيث تشترك في كثير من الخصائص اللغوية. وعلى الرّغم من اختلافاتها الكثيرة التي تظهر في عدد الحروف و مخارجها المختلفة، كما يقول علماء اللّغة، فإنّ جميع اللّهجات تشترك في التركيب اللّغوي وهو السبب الذي يجعلها مفهومة بعضها لبعض.

ويدلّ بروز بعض اللّهجات مثل اللّهجة المصريّة أو التّونيسيّة أو السّوريّة، و تطويرها إلى لزوم تجاوُز الفرق الكبير بينها وبين اللّغة الفصحى. وتقول افتراضات بعض الباحثين إنّ هذه اللّهجات ستُصبح في المستقبل صيغاً عامّةً تختصّ بها هذه البلدان أو ستتحول اللّغة الفصحى إلى لغة أكثر بساطةً ، كما دعى إلى ذلك طه حسين.

وعلى كلّ حال و في الوقت القريب، سيكون لعلماء اللّغة دور هامّ في البحث عن حلّ هذه المشكّلة المتعقّدة التي يمكن أن تكون لها عواقب سياسيّة لا مفرّ منها.

Summary

Studying of dialects takes an important place in Arabic linguistics. It is a significant fact from two aspects:

First For a long time dialects were considered spoiled variants of literary language and therefore serious discussions about them were avoided.

Second Such opinion was finally overcome and because dialects are means of everyday communication specific for each country and even for particular areas within a dialect, they really deserve to be scientifically studied.

Studying of old and contemporary dialects is equally important and conditioned by their mutual language features.

Apart from their huge versatility, which is, according to many philologists, reflected in different pronunciation and vocabulary, all dialects basically have something that unifies them and makes them mutually understandable and that is the structure of a language.

Gradual development and prominence of certain dialects like Egyptian, Tunisian or Syrian, points out a necessity of overcoming a deep gap between dialects and literary language. There are some predictions that in the future these dialects will either possibly become standard language forms or the literary language (as requested by Taha Husayn) will have to be simplified and thus accessible to everybody in Arabic world.

In any case, linguists will soon have a very significant role in finding solutions for that very complicated problem which could imply some inevitable political connotations.